

ישראל במדבר העמים

(יחזקאל כ, לב–לח)

והעלה על רוחכם היו לא תהיה אשר אתם אמרים נהיה כגוים כמשפחות הארצות לשרת עץ ואבן. חי אני נאם אדני ה' אם לא ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחמה שפוכה אמלוך עליכם. והוצאתי אתכם מן העמים וקבצתי אתכם מן הארצות אשר נפוצתם בם ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחמה שפוכה. והבאתי אתכם אל מדבר העמים ונשפטתי אתכם שם פנים אל פנים. כאשר נשפטתי את אבותיכם במדבר ארץ מצרים כן אשפט אתכם נאם ה' אלהים. והעברתי אתכם תחת השבט והבאתי אתכם במסדת הברית. וברותי מכם המרדים והפושעים בי מארץ מגוריהם אוציא אותם ואל אדמת ישראל לא יבוא וידעתם כי אני ה'.

הפרשנים עומדים על הייחוד של הנבואה הזאת ועל הפרובלמאטיקה הבלתי רגילה שלה. הדעות חלוקות לגבי המגמה הכללית של הנבואה הזאת ולגבי פרטים תמוהים במקצת שישנם כאן. לדעת ברתולט,¹ יש כאן פשוט הקבלה של שיבת ציון מבבל ליציאת מצרים. לדעת אייכרוט,² התיאור שבפסוק הוא מעין ממוצע בין דברי הושע על המדבר³ לבין הנבואות של פרקי הנחמה של ישעיהו⁴ על אותו נושא. ואילו לדעת יחזקאל קויפמן,⁵ הפסוקים האלה הם ביטוי לבעיה שעמדה בפני יחזקאל בעניין הגלות, כפי שיבואר לקמן. נדמה, שחילוקי הדעות הם בעיקר בעניין מהותו של "מדבר העמים". הפחות מעמיקים — אם מותר לי למיין כך — כמו קוק וברתולט,⁶ אומרים פשוט ש"מדבר העמים" הוא המדבר הערבי הסורי החוצץ בין ארץ-ישראל לבין בבל, שמשם עשויים ישראל לחזור. המעמיקים יותר, כמו אייכרוט וצימרלי,⁷ טוענים כי "מדבר העמים" איננו מושג גיאוגרפי הקשור בשיבת ציון מבבל, אלא משהו הרבה יותר נרחב. על-פי ההגדרה הגרמנית

1 A. Bertholet, *Das Buch Hesekiel (KAT)*, Leipzig-Tübingen 1897, p. 109

2 W. Eichrodt, *Der Prophet Hesekiel (ATD)*, Göttingen 1965

3 הושע ב, טז–יז.

4 למשל יש' מ, ג–ד; מא, יח–יט.

5 י' קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, ג, ירושלים–תל אביב תש"ך, עמ' 556–557.

6 G. A. Cooke, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Ezekiel (ICC)*,

Edinburgh 1951, p. 221 ; ברתולט, לעיל, הערה 1.

7 W. Zimmerli, *Ezekiel (Hermeneia)*, I (transl. R. E. Clements), Philadelphia 1979, ראה:

pp. 414–415

הדקוראטיבית של צימרלי, יש כאן "Gesamtgeschichteankündigung", כלומר בשורה היסטורית כוללת ולא משהו הנוגע לשיבת ציון.

חשוב גם הביטוי המיוחד במינו: "מסדת הברית" (פס' לז), שכבר התרגומים התלבטו בו וכן האחרונים. הפשיטתא מפרשת "מסרת" מלשון מוסר, והשבעים תרגמו כאילו היה כתוב "מקסר". איני בטוח שהיה כתוב כך, יכול להיות שזהו פירוש. על כל פנים רבות התהיות בעניין זה.

מדובר כאן על "גלות", על משהו מיוחד מאוד בגלות כלשהי. יש לזכור שגלות היא מושג יסודי היסטורי במקרא, ותחילתה איננה בגלות בכל. גלות היא אידיאה בסיסית העוברת בכל רובדי המקרא, והדברים אמורים גם במובן המסורתי וגם במובנו של מדע המקרא המודרני. במובן המסורתי אנחנו מוצאים את איום הגלות לפני הכניסה לארץ בדברים ד, אחרי כיבוש הארץ בסוף ספר יהושע ובשיא גדולתם של ישראל, בימי שלמה. כבר בברית בין הבתרים, כשהוא אומר: "ידע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום וענו אתם" (בר' טו, יג), יש כאן דבר שהוא קרוב לתנאים של הגלות. וכן בהושע ט, יז: "ויהיו נדדים בגוים". בעמוס ז, יז: "וישראל גלה גלה מעל אדמתו". כדאי לציין במיוחד את שמ"ב ז, שהוא לפי רוב הדעות, גם של אנשי הביקורת הספרותית, פרק קדום ביותר. שם בפס' י נאמר: "ושמתי מקום לעמי לישראל ונטעתיו ושכן תחתיו ולא ירגז עוד ולא יסיפו בני עולה לענותו כאשר בראשונה". גם כאן יש, לדעת כמה חוקרים, רמז לגלות.⁸ על-פי מקרא זה ודומיו, שיערו זליגמן וקויפמן שהיתה הכרה קדומה שחזיתה בעם שהגלות היא חלק של גורל ישראל. כדאי להזכיר זאת מפני שזוהי אידיאה הנוגדת כמה תפיסות מודרניות בימינו, כגון של הציונות הנאיבית, שבעיניה היתה הגלות אנומאליה, איזו קאטאסטרופה מקרית שנפלה על ישראל. לא זו דעת המקרא, שבכל רבדיו ושכבותיו מצוי רעיון הגלות. לאמיתו של דבר, זהו הצד השני של מטבע הקיום של ישראל. המקרא סבור כי לישראל נועדו שני תחומי קיום: תחום אחד של אורה ורוממות, וזוהי ארץ-ישראל; תחום שני של פורענות וחשיכה, וזוהי הגלות. שניהם תחומי קיום לגיטימיים שנועדו לישראל מראש; זה מיועד לו וזה מאיים עליו תמיד.

עלינו להוסיף פה שיחזקאל קויפמן⁹ הגה תיאוריה מקורית, והיא: שני הנביאים, יחזקאל וירמיהו, שביניהם כבר נתקיימה גלות, עמדו בפני פרובלמה של שניות, בין מה שקויפמן קורא "הגלות החזונית הנוראה" הנשקפת מויקרא כו ודברים כח, לבין "הגלות הריאלית" שהיתה קיימת ביניהם בפועל. אם, למשל, ביחזקאל פרקים ד–ה מדובר הכתוב על הגלות, הרי הוא אומר: "שְׁלֹשְׁתִּיךְ בדבר ימותו וברעב יכלו בתוכך והשְׁלִישִׁית בחרב יפלו סביבותיך והשלישית לכל רוח אָזרה וחרב אריק אחריהם. וכלה אפי והנחתי חמתי בם והנחמתי וידעו כי אני ה' דברתי בקנאתי בכלותי חמתי בם. ואתנן לחרבה ולחרפה בגוים אשר סביבותיך לעיני כל עובר" (יח' ה, יב–יד). הרי ברור לכל, שיש כאן חזרה על מה שנאמר בויקרא כו, לג: "ואתכם אזרה בגוים והריקתי אחריכם חרב והיתה ארצכם שממה ועריכם יהיו חרבה". וזוהי הגלות הנוראה. לעומת זה, כאשר יחזקאל אומר בשם ה': "ואהי להם למקדש מעט

8 ראה: י"א זליגמן, "גלות", א"מ, ב, ירושלים תשי"ד, טור 496.

9 לעיל הערה 5, עמ' 460–462.

בארצות אשר באו שם" (יא, טז), הרי מדובר כאן על גלות כפי שהיא קיימת במציאות, שבה אין הוועות הללו. וכן בירמיהו במספר מקומות. למשל בפרק כט אמורים, לדעת קויפמן, שני הדברים. שם כותב ירמיהו לגולי בבל: "בנו בתים ושבו ונטעו גנות ואכלו את פריהן. קחו נשים והולידו בנים ובנות וקחו לבניכם נשים ואת בנותיכם תנו לאנשים ותלדנה בנים ובנות ורבו שם ואל תמעטו. ודרשו את שלום העיר אשר הגלית אתכם שמה והתפללו בעדה אל ה' כי בשלומה יהיה לכם שלום" (כט, ה-ז). אין זה חזון של זוועה. זוהי גלות מציאותית, שתנאי הקיום בה אינם קשים במיוחד. לעומת זאת, כאשר הוא מדבר על צדקיהו ועמו שעתידיים לגלות, נאמר: "כי כה אמר ה' אל המלך היושב אל כסא דוד ואל כל העם היושב בעיר הזאת אחיכם אשר לא יצאו אתכם בגולה. כה אמר ה' צבאות הנני משלח בם את החרב את הרעב ואת הדבר ונתתי אותם כתאנים השערים אשר לא תאכלנה מלע. ורדפתי אחריהם בחרב ברעב ובדבר ונתתים לזעוה לכל ממלכות הארץ לאלה ולשמה ולשרקה ולחרפה בכל הגוים אשר הרחתיים שם" (כט, טז-יח). כאן אומר קויפמן, וזה כבר חזון הגלות הקדום, העתיק, שלא התגשם למעשה בגלות בבל. סתירה זו בין שני מיני הגלות גרמה מבוכה רעיונית לשני נביאי התקופה. יחזקאל מנסה לצאת ממבוכתו על-ידי נבואת "מדבר העמים", שהיא מעין פשרה בין גלות החזון והגלות הקונקרטי. זו דעת קויפמן.

בנקודה זו ארשה לעצמי לחלוק עליו במידת-מה. במחלוקת בין קויפמן לבין צימרלי, נראה לי כי הצדק עם האחרון. נבואה זו איננה מכוונת לעניין אקטואלי, כי אם, כהגדרתו של צימרלי, ל"בשורה היסטורית כללית". אך אין הכרח להניח שיש כאן סתירה הגורמת מבוכה כלשהי. כאשר אתה נתון במצב מסוים, אתה מבין אל-נכון כי חזון ארוך טווח אינו מוכרח להתמצות ולהתגשם במלואו בשעה זו.

נראה, שעניינה של נבואת "מדבר העמים" עשוי להתפרש מתוך נבואה מקבילה. בעמוס נאמר: "הנה עיני ה' אלהים בממלכה החטאה והשמדתי אתה מעל פני האדמה. אפס כי לא השמיד אשמיד את בית יעקב נאם ה'. כי הנה אנכי מצוה והנעותי בכל הגוים את בית ישראל כאשר ינוע בכברה ולא יפול צרור ארץ" (ט, ת-ט). קל לעמוד, לדעתי, על העובדה שהרעיון "וברותי מכם המודים והפושעים ביי" שביחזקאל (כ, לח), כלומר "ברירה", מקביל למה שאמור פה בצורה ציורית — "והנעותי בכל הגוים את בית ישראל כאשר ינוע בכברה ולא יפול צרור ארץ". וזאת לדעת, כי פירוש המלה "צרור" כאן הוא כמו במשנה (בבא קמא ב, א ועוד): חצץ. המדובר בכברה שהגרעינים עוברים דרכה ונושרים על מחצלת או על שק המונח על הארץ, ואילו החצץ, הצרורות, נשארים על הכברה למעלה. הדבר מקביל בצורה בולטת למה שאומר יחזקאל: "וברותי מכם המודים והפושעים כי מארץ מגוריהם אוציא אותם ואל אדמת ישראל לא יבוא"¹⁰.

כמה מפרשים עומדים על העובדה, המזדהה בעיניהם, שעמוס אומר "והנעותי בכל הגוים את בית ישראל", כיוון שעמוס ניבא בארץ-ישראל, לפני הגלויות. ואפילו אם היתה צפויה

10 מעניין שאיכרנט בפירושו ליחזקאל כ מפרש את הביטוי "וברותי מכם" לשון נפיו, כלומר ברירת הפסולת מתוך הבר. אף-על-פי שהוא משתמש במלה sieve (Sieb), שהוא תרגומה של המלה "כברה", אין הוא מרגיש בהקבלה שבין המקרא בעמוס לבין פסוקי יחזקאל.

להם גלות כלשהי, הרי היא גלות אשור בלבד, ולא גלות "כל הגוים". אך לאמיתו של דבר, אנו למדים מנבואת יחזקאל בדבר "מדבר העמים", ששני הנביאים נתכוונו לחזון הגלות ה"כלל היסטורית" (כלשוננו של צימרלי), המהלכת על פני כל הדורות.

כשם ש"בכל הגוים" של עמוס מקביל ל"מדבר העמים" של יחזקאל, כך "ולא יפול צרור ארץ" מקביל אל "המרדים והפושעים ב". החצץ והפסולת של עמוס, אשר לא יעברו דרך הכברה, הם משל ל"מרדים והפושעים" של יחזקאל, אשר "אל אדמת ישראל לא יבוא". כאמור, שני הנביאים מדברים על "הגלות החזונית", כלשון קריפמן, כלומר האיריאה הכללית של הגלות, אשר מקורה בויקרא כו ובדברים כח. בויקרא כו, לג נאמר: "ואתכם אזרה בגוים", ואחרי כן בפסוק לח: "ואבדתם בגוים ואכלה אתכם ארץ איביכם", כלומר שישראל יתמעטו וייאכלו בגולה. ברם, טיבה של "אכילה" זו אינו מבואר בספר ויקרא. בא עמוס הנביא וחוזר על החזון הקדום הזה ומוסיף פרט. הוא אומר: "והנעוטי בכל הגוים את בית ישראל כאשר ינוע בכברה ולא יפול צרור ארץ" (ט, ט), כלומר הגלות "אוכלת" את ה"צרור", שאינו ראוי לעבור את הכברה, היינו הללו שאינם ראויים להישרד. ברם, אין עמוס מגלה מי הם הראויים לשרוד ומי הם שאינם ראויים. בא יחזקאל ומפרש: "וברוטי מכם המרדים והפושעים ב". והם הנזכרים למעלה בפס' לב כמי שאומרים "נהיה כגוים כמשפחות הארצות לשרת עץ ואבן". כל קיבוץ ישראלי אשר ירצה להיטמע בגוים, הרי לטווח ארוך סופו השמדה והוא לא יתקיים. מי יתקיים? אותם החלקים בישראל שלא יעלה על רוחם לומר "נהיה כגוים כמשפחות הארצות".

לפנינו אפוא חזון העשוי שלוש חוליות. הראשונה בויקרא כו, לח: "ואכלה אתכם ארץ איביכם". ויש להדגיש גם את ההמשך: "ואף גם זאת בהיותם בארץ איביהם לא מאסתים ולא געלתים לכלתם להפר בריתי אתם" (פס' מד). בדומה לזו, החוליה השנייה מיסודו של עמוס: "הנה עיני ה' אלהים בממלכה החטאה והשמדתי אתה מעל פני האדמה, אפס כי לא השמד אשמיד את בית יעקב" (ט, ח). בשתי החוליות מודגש שלא תהיה כליה גמורה, שפירושה הפרת הברית בין ה' ובין ישראל: "להפר בריתי אתם".

החוליה השלישית, ביחזקאל, מסבירה את העיקרון ששארית ישראל תוסיף להתקיים, כיוון שלא יאבדו, אלא "המרדים והפושעים ב". לפנינו חזון קדום מאוד, בסיסי מאוד, על מעמדה של הגלות ועל החוקים השולטים בה, ודווקא בגלות לטווח ארוך. אין בנבואתו של יחזקאל עימות בין שני חזונות, כי אם התראה לשעה במורדים ובפושעים לאור האמת הנצחית.

"מדבר העמים" הוא ביטוי סמלי למנגנון האכזרי של ההוויה הגלותית, והוא מקביל ל"מדבר ארץ מצרים" הנזכר בפסוק שלאחריו.

אשר למלים "במסרת הכרית" נראה לי שתרגום השבעים קרוב לפשט הפסוק, שמסורת כאן פירושה "מספר", שכן הוא אומר "והעברתי אתכם תחת השבט", כלומר רועה המעביר במספר את צאנו, שומר את מי שצריך לשמור ושולח לשחיטה את מי שצריך לשלוח לשחיטה. אנחנו מכירים את המלה מלשון חז"ל: "מסורת סייג לתורה" (אבות ג). כלשון חז"ל הקדומה פירושה, כפי הנראה, אותו מנגנון הנועד לשמור את כתבי הקודש. המשמעות הזאת של מסורת כוונתה, כנראה, קביעת מספר: מספר אותיות, מספר מלים, כדי לשמר את

הטקסט.¹¹ מעניין לציין כי בשתי הנבואות האלה, המבוססות על חזון הגלות הקדום, יש מלים הידועות לכאורה מלשון חז"ל. כפי שהערנו לעיל, מתפרשת גם המלה "צרור" מתוך הקשרה בלשון חז"ל: חצץ, אבן. המלה "כברה" היא יחידאית במקרא, והוא הדין ל"מסורת", ושתייהן מצויות בלשון חכמים. השורש בר"ר בבניין קל מצוי רק בלשון חז"ל. ידוע מכבר לבלשנים, שיש מלים שברובד מסוים של הלשון אינן נחשבות ספרותיות, ואילו ברובד מאוחר יותר זוכות הן להיכנס למילון.

כללו של דבר, המקראות ביחזקאל כ מדברים בחזון הגלות הכלל-היסטורי, על האידאיה הגדולה העוברת והמהלכת על פני כל הדורות של החוקים השולטים בגלות. כל קיבוץ ישראלי בגלות המעלה על רוחו "נהיה כגוים בית ישראל", כלומר ההולך לקראת טמיעה, ניבא לו יחזקאל שלא יצליח להיטמע ושהוא יישמד בטרם ייטמע. ראשיתו של חזון זה בויקרא כו: "וְאָכַלְהָ אַתֶּכֶם אֶרֶץ אִיבִיכֶם". המשכו בנבואת עמוס: "כֹּאשֶׁר יָנוּעַ בַּכְּבֵּרָה", המלמדת ש"אכילת" הגלות היא סלקטיבית. נבואת יחזקאל מגלה את טיב הברירה: "וברותי מכם המרדים והפושעים ב", ואילו הנאמנים בברית ה' ישרדו וייגאלו. הנבואה הזאת משמיעה את האידאיה חובקת הדורות של הגלות, ולאורה מזהיר הנביא את בני דורו בגולה הבבלית.

השלמה: היש קשר בין חזון הגלות המקראי לבין מדיניות ההגלייה האשורית-בבלית?

(מתוך תשובת המרצה למתדיינים)

אמת מה שאמר פרופ' הרן שבתורה לא נזכרה המלה "גלה". אבל זוהי ראייה למה שאמרתי, שאין התורה, כשהיא מדברת על המושג הזה, מעתיקה את המציאות של המאה התשיעית ואילך. מאידך גיסא, אי-אפשר לומר שהעניין שהתורה מדברת עליו אינו גלות. כאשר הכתוב אומר בויקרא כו: "ואתכם אורה בגוים והריקתי אחריכם חרב והיתה ארצכם שממה ועריכם יהיה חרפה... והנשארים בכם והבאתי מִדָּךְ בלבכם בארצת איביהם ורדף אתם קול עלה נדף ונסו מִנֶּסֶת חרב ונפלו ואין רִדֵּף. וכשלו איש באחיו כמפני חרב ורִדֵּף אין ולא תהיה לכם תקומה לפני איביכם" (פס' לג-לז) — זוהי ודאי גלות, אלא שהמלה "גלות" אינה מופיעה, היא מאוחרת.

כאן מדובר על משהו קדום ביותר. גם בדברים כשנאמר: "ובגוים ההם לא תרגיע ולא יהיה מנוח לכף רגלך ונתן ה' לך שם לב רגז וכליון עינים ודאבון נפש. והיו חייך תלאים לך מנגד ופחדת לילה ויומם ולא תאמין בחיך. בבקר תאמר מי יתן ערב ובערב תאמר מי יתן בקר, מפחד לבבך אשר תפחד וממראה עיניך אשר תראה" (כח, סה-סז) — אין המלה "גלות" נזכרת. צודק ידידי פרופ' הרן, שהפסוקים האלה בויקרא ובדברים אינם משקפים כלל את גלות בבל וגלות אשור. האידאיה המקראית החזונית העתיקה לא יכלה להיות העתק של הללו.

11 [השווה: ד' בן-חיים, "מסורה ומסורת", לשוננו, כא (תשי"ז), עמ' 283-292].

איני רוצה להיכנס פה לאקטואליה. אבל אין ספק שהגלות של ימי הביניים היתה הרבה יותר קרובה למה שכתוב בספר ויקרא ובספר דברים, ממה שהיתה גלות בבל וגלות אשור. כאן יש להזכיר עוד פרט אחד, שלא יכול היה להיות העתק של גלות אשור וגלות בבל ובכלל של מציאות היסטורית בתקופת המקרא. לבשורת הגלות בתורה צמוד תמיד רעיון השיבה. בסופו של דבר יש תמיד שיבה, וזה בהכרח, כי העניין מתחיל באחוזה עולם בארץ הבחירה בשבועת אלוהים. דבר אלוהים איננו יכול להיבטל במקרא. לכן, כאשר הכתוב בתורה מדבר בגלות (ולו תהא הלשון פיזור או תפוצה), ממילא מוכרחה להיות פה שיבה, מה שאין כן בהגליות האשוריות. הכותים השומרונים לא שבו מעולם לכותה ולספרוים. הם הוגלו לכאן ונשארו. השיבה היא דבר שאין לו שום אנאלוגיה ושום תקדים. זוהי אידיאה מקראית-נבואית טהורה. היא אינה מעתיקה איזו מציאות קדומה. זהו משהו ייעודי, בדומה לכל ההיסטוריה הישראלית. הנבואה אינה הולכת בעקבות ההיסטוריה. ההיסטוריה הישראלית הולכת בעקבות הנבואה. איננו יכולים לומר שאנחנו במקרה התלקטנו בארץ ישראל ובעקבות המציאות נכתבו כמה נבואות שיבה.

נאמר: "הנה עיני ה' בממלכה החטאה והשמדתי אתה מעל פני האדמה אפס כי לא השמיד אשמיד את בית יעקב נאם ה'". ישנה פה התיזה שישנה גם בספר ויקרא וגם בספר ירמיהו. ישראל תמיד יהיו קיימים. ישראל הם גורם קוסמי כחוקות השמים והארץ. וכך, כל זמן שחוקות השמים והארץ יהיו קיימים, יהיו בני ישראל קיימים. אין זאת אומרת שתמיד יהיה לישראל קיום ממלכתי. קיום ממלכתי הוא פרס מיוחד. אם שומרים ישראל את התורה — יש קיום ממלכתי. אינם שומרים — אין קיום ממלכתי. אבל גם אם אינם מקיימים ואין ממלכה, אומר הכתוב מיד: "אפס כי לא השמיד אשמיד את בית יעקב נאום ה'". כמו בויקרא. נאמר: "ואבדתם בגוים ואכלה אתכם ארץ איביכם". תשאל: היכן הברית שכרת אלוהים עם ישראל? ולכן הוא אומר הלאה: "ואף גם זאת בהיותם בארץ איביהם לא מאסתי ולא געלתי לכלתם", כי פירוש הדבר יהיה "להפר בריתי אתם". זה אי אפשר. מה שאלוהים כביכול איננו יכול לעשות הוא לכלות את ישראל. אם הקיום הממלכתי תָּדָל, הוא אומר מה יקרה לבני יעקב שבכל זאת יתקיימו. "והנעוטי ככל הגוים את בית ישראל כאשר ינוע בכברה". הוא מוציא אותם לגלות כמו שכתוב בספר ויקרא "ואתכם אורה בגוים". ביחזקאל "מדבר העמים" הוא ביטוי ציורי, והנביא בחר לבטא את הצרות ואת הפורענויות בביטוי "מדבר העמים". כיוון שהתחיל את נבואתו על מדבר מצרים, קרא לגלות "מדבר העמים". "מדבר העמים" הוא כינוי לזוועות ולפורענות של הגלות.